

Зінаїда Косицька

ВИТИНАНКА В АНСАМБЛІ ДЕКОРУ УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ

На початку ХХ ст. мистецтвознавець Вадим Шербаківський так описував українське житло: усі чотири кутки хати – це чотири орнаментальні групи – покуть зі столом і лавками та образами вгорі, куток із піччю, куток із мисником та піл із жердкою. Звичайно, найбільш орнаментованими були стіни біля покутя¹. Часто сушене зілля створювало своєрідну декорацію хати.

Із середини ХІХ ст. у цьому цілісному ансамблі помітно починає вирізнятися витинанка. Вона виникла з нового матеріалу – паперу, – відродивши давню традицію українців вирізувати узорі зі шкіри та інших матеріалів. Наприкінці ХІХ ст. витинанка набула масового поширення. Найчастіше її майстрами були дівчата, жінки й діти.

Водночас поширюються і так звані мальовки – розписи на папері. Іноді вони містили у своїх композиціях наклеєні елементи з кольорового паперу, і мистецтвознавці кінця ХІХ – початку ХХ ст. серед описів настінного малювання часто згадують їхній різновид – наклейки з кольорового паперу².

Два головні джерела – вирізування й малювання – у своєму подальшому розвитку не лише доповнювали й урізноманітнювали одне одного, а й визначали місця витинанки в хатньому просторі.

Витинанка «оселялася» найперше там, де до неї побутовали розписи – це верхні частини печі, груби, димаря (комина), простінки між вікнами під рушниками та куток із полицю, сволок, а зрідка стеля (ближче до покутя)³.

Для детальнішого з'ясування розміщення витинанки в українській хаті розглянемо поділ самої витинанки на головні типи. Вітчизняний дослідник Михайло Станкевич подає таку класифікацію витинанок: одинарні, складні та комбіновані⁴. До перших належать витяті з одного аркуша, відповідно, одноколірні, з властивою їм узагальненістю орнаментальних мотивів, декоративністю форм та ажурністю⁵. Творються вони на основі рапортної структури, що започатковується на основі симетрії та ритму, і поділяються на чисельні різновиди – *ромби, зірочки, розетки, квіти, дерева* тощо. Сюди ж належать і окремо витяті «фігурки» людей, тварин, птахів.

Складними М. Станкевич називає так звані аплікаційні витинанки, що найчастіше бувають поліхромними, виготовленими з декількох аркушів різнокольорового паперу⁶. У свою чергу вони поділяються на накладні й складені. Найпростішим зразком першого типу є витинанка *сонечко*, коли на розеткову одинарну витинанку центрично накладаються подібні, але щораз менші. А складені витинанки створюються з окремих дрібніших елементів і часто набирають великих форм. На Прикарпатті, Побужжі, Буковині⁷ та Поділлі укладалися на стінах значні орнаментальні композиції у вигляді стрічок, а на Подніпров'ї вони здебільшого творилися у вигляді *вазонів* та *килимків*⁸.

До комбінованих витинанок М. Станкевич відносить такі, що виникають унаслідок використання різних технік, найчастіше декоративного розпису та штемплювання. Особливого звучання набули комбіновані витинанки в так званих паперових *рушниках*⁹ та *фіранках*¹⁰.

Звичайно, у різних регіонах формувалися й різні системи розміщення витинанок. Однак можна простежити й чіткі загальні принципи для всієї України. Центральну частину хати біля божника часто прикрашали традиційними голубами – символами Святого Духа. У цих прикрасах, якщо їх виготовляли з паперу, крила й хвіст були з білого чи розфарбованого аркуша, складеного «гармошкою». Тулуб ліпили із житнього хліба чи замінювали великодньою писанкою.

Витинанками й паперовими квітами оздоблювали самі ікони. У старих хатах цю традицію можна спостерігати й дотепер – об'ємні гірлянди паперових квітів монохромною чи поліхромною лінією увінчують божник.

На стінах від божника розміщували витинанки попід стелею в ряд. Така стрічкова композиція могла складатися з окремих більших витинанок, а також із дрібніших, скомпонованих у суцільну орнаментальну смугу. В західних областях подібні витинанки мали геометризовані узорі, а в селах на Волині в середині ХХ ст. їх

робили з п'ятипелюсткових білих квітів та зеленого листя майже натуралістично. Подібні стрічкові композиції могли ставати вінком усієї хати.

У південному Подніпров'ї характерною прикрасою покутя була ще й велика розеткова витинанка, *квітка*, з різнокольорового тонкого паперу, складена з кількох накладених кружалець (с. Водяне Запорізької обл., 1909 р.)¹¹.

Часто полицки божника, кіоти й рами також прикрашали витинанками у вигляді невеликих хрестиків (від 4 до 6 см¹²), що особливо характерно для західних областей.

Над вікнами в українській хаті традиційно розвішували вишиті рушники, відповідно витинанки-рушники¹³ та витинанки-фіранки¹⁴ посідали їхні місця. На Східному й Західному Поділлі (перша третина ХХ ст.) такі паперові прикраси довго побутовували в системі хатнього декору¹⁵.

На Катеринославщині над вікнами традиційно розташовували одинарні великі розеткові витинанки, *зірки* (діаметром 16 см–20 см)¹⁶. У західних областях довкола вікон клеїли на стінах невеликі геометризovanі витинанки¹⁷.

Між вікнами вгорі селяни часто чіпляли картини, портрети, фотографії, що також могли бути обрамлені в паперові рушники¹⁸. Іноді самі рами, особливо для невеликих фотографій, виготовляли з паперу чи картону, який потім розмальовували чи обклеювали дрібнішими витинанками.

Між вікнами кріпили витинанки зазвичай значних розмірів. Їх розміщували або поодиноці, або ж групували в один ряд. Подібний декор можемо спостерігати на світлині з с. Жеребки Старокостянтинівського повіту¹⁹. Під довгим божником в ряд на певній віддалі прикріплені круглі та квадратні паперові прикраси.

Традиційно на цих місцях клеїли великі *хрести*, *звізди*, *дерева життя* та різні інші абстрактні зображення. *Дерево життя* у витинанках здебільшого мало не реалістичний, а узагальнений вигляд. Часто така витинанка уподібнювалася до вазона чи букета, що міг мати й самодостатній образ, а міг доповнюватися силуетами птахів, дівчат, жінок, козаків.

Розглядаючи паперові прикраси сволюка, зазначимо, що його конструкція диктувала й розміщення декору. На Поділлі, наприклад, його «з обох боків обліплювали витинанками»²⁰. Подібна традиція була характерна й для західних областей. Зазвичай тут розміщували поліхромний густий або розріджений ряд простих чи складних геометризovaných витинанок — *ромбів*, *хрестів*, *розеток*, *звізд*, *окресів*. У центрі ряду іноді містився більший елемент. Подібні довгі складні витинанки називалися *лиштвою*, *стрічковою*²¹, *пасовою*, *низинкою*²².

Другим за значимістю й вагомістю кутів хати можна назвати кут із піччю, де зазвичай пишно красувався настінний розпис. Часто розміщували тут і витинанки²³. Так, у с. Велика Кісниця Вінницької області на піч наліплювали велику зірку з кольорового паперу, а вже з боків домальовували квіти²⁴.

Особливу групу розписів згадує у своїх розвідках М. Бабенчиков²⁵: «це намальовані та вирізані по зовнішньому контуру мотиви, наклеєні одразу на побілку.

Витинанки на печах та стінах часто не лише доповнювали настінний розпис, а й повністю його витісняли. Це було пов'язано з тим, що паперові прикраси легше було виготовляти та замінювати під час побілки»²⁶.

Розглядаючи хатній кут над поликом, можемо сказати, що в багатьох хатах, замість килимів, тут оживав настінний розпис. Природно, що побутовували на цьому місці й паперові мальовані килими та килими-аплікації з витинанок. Подібна традиція відома з кінця ХІХ — початку ХХ ст. на Поділлі²⁷ та Дніпропетровщині (с. Петриківка²⁸).

Витинанками прикрашали й мисник. Його полицки застиляли білим папером, краї якого звисали візерунчастим мереживом до низу. У західних областях під мисником наклеювали ряд дрібних витинанок²⁹.

З двох боків від вхідних дверей традиційно в українських хатах малювали *дерево життя*³⁰. Витинанки з подібним мотивом могли побутувати й на цих стінах³¹.

Своєрідним обрамленням вікон, дверей, розписних композицій на Подніпров'ї та в інших регіонах часто був декор із паперу. Наприклад, розеткова витинанка (діаметром близько 30 см із с. Парутине Миколаївської обл., початок ХХ ст.) в оточенні суцільного квіткового розпису прикрашала вхідні двері. Під вирізаним ажуром кріпили підкладку з контрастного кольору³². Природно уявити над вхідними дверима й витинанку-хрест³³, що ставала доповненням до невеличкого чорного задимленого хреста, утвореного на одвірку полум'ям свічки (традиція чистого четверга). Деякі господарі перехрещували одвірок вогником через картонну витинанку, поле якої було суцільним, а центр вирізали діркою-хрестом. У цьому випадку зображення виходило акуратним.

Згадані витинанки виготовлялися переважно до великих свят – Різдва й Великодня та могли побутувати в українському помешканні впродовж усього року. Існували й витинанки, приурочені лише до одного свята чи події. Їх кріпили зазвичай на шибках, а згодом знімали чи замінювали іншими. Так, на декілька днів кріпили витинанку з постатями жінок-свах, що свідчило про сватання та заручини в цій родині³⁴. До свята Різдва недовговічними віконними прикрасами ставали витинанки у вигляді *звїзд, хрестів, квітів*. Часто їх розміщували по вертикалі й горизонталі, утворюючи великий хрест. У наш модернізований час паперовий зимовий декор, перейменований за радянських часів на *сніжинки*, розквітає також до свята Нового року й зникає перед весною.

Тільки до Святого вечора клеїли чорну витинанку-хрестик на згадку, що ця вечеря відбувалася разом із душами покійних родичів. Подібна витинанка-хрест уже з білого паперу ставала символом свята Водохреща.

До зимових свят традиційно вирізують і до сьогодні витинанки-ангели. Їх клеять на шибках, а можуть кріпити на ниточці біля ікон, дитячих ліжечок, дверей, на книжкових полицях, біля люстри. Паперовий ангел, вирізаний у 80-х роках ХХ ст. (приватна збірка Романи Кобальчинської), виглядає дуже натуралістично. А подібні прикраси мистецтвознавець В. Парахін створює вже в традиційному руслі.

До різдвяних свят виготовляють також гірлянди з паперу, які komponують з великих витинанок. Сьогодні їх масово продукують із сучасних яскравих блискучих та міцних матеріалів.

Паперові *церкви* в Україні витинали здебільшого до свята Великодня. У цей день церковну огорожу обклеювали в ряд їхніми великими зображеннями. У майстра-витинанкаря М. Куземського (с. Ременів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.)³⁵ ці витинанки-церкви виграють мереживом бань та узагальненими силуетами³⁶. До Великодня ще готували особливу прикрасу, яка внизу біля писанки мала прикріплену круглу витинанку, закладену в радіальні складки *гармошкою*.

Згадані приклади вказують на місце витинанки в загальному ансамблі української хати та знайомлять із головними засадами її розміщення. Важливим залишається те, що витинанка як один з молодих видів народного мистецтва активно побутує й донині. Своїм багатоколірним звучанням вона наповнює й сучасні оселі українців. Сподіваємося, що виготовлення ефектних паперових прикрас може знову відродитися. Про подібне «друге дихання»³⁷ витинанки свідчить багато публікацій. Цілком можливо, що цей декор українського житла порадує нас і в майбутньому.

- ¹ *Щербаківський В.* Українське мистецтво. – К., 1995. – С. 111, 112.
- ² *Бабенчиков М.* Народное декоративное искусство Украины. – М., 1945. – С. 18.
- ³ Там само. – С. 12, 13.
- ⁴ *Станкевич М.* Українські витинанки. – К., 1986. – С. 28.
- ⁵ Там само. – С. 29.
- ⁶ Там само. – С. 30.
- ⁷ *Гургула І.* Народне мистецтво Західних областей України. – К., 1966. – С. 70.
- ⁸ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 31.
- ⁹ *Глухенька Н.* Петриківські декоративні розписи. – К., 1965.
- ¹⁰ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 34, 72, 76.
- ¹¹ Там само. – С. 43.
- ¹² *Станкевич М.* Витинанка як вид народної художньої творчості // Образотворче мистецтво. – 1980. – № 5. – С. 26–28.
- ¹³ Там само. – С. 73 – 78.
- ¹⁴ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 69, 77.
- ¹⁵ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 66.
- ¹⁶ *Барченко Е.* Про настінні розписи українських хат на Катеринославщині. Наук. зб. – Вип. 1. – Ч. VII. – Х., 1927. – С. 82.
- ¹⁷ *Гургула І.* Витинанки // Нова хата. – 1929. – № 10. – С. 8.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ *Щербаківський В.* Українське мистецтво. – К., 1995. – С. 160, 161.
- ²⁰ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 14.
- ²¹ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 85.
- ²² *Станкевич М.* Витинанка як вид народної художньої творчості // Образотворче мистецтво. – 1980. – № 5. – С. 26–28. Див. також: *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 18, 66, 83, 84.
- ²³ *Долінська М.* Майстри народного мистецтва Української РСР. – К., 1966. – С. 128.
- ²⁴ Нариси з історії українського мистецтва. – Л., 1969. – С. 96.
- ²⁵ *Бабенчиков М.* Народное декоративное искусство Украины. – М., 1945. – С. 20.
- ²⁶ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 14.
- ²⁷ *Бабенчиков М.* Народное декоративное искусство Украины. – С. 17.
- ²⁸ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 31.
- ²⁹ *Гургула І.* Витинанки // Нова хата. – 1929. – № 10. – С. 8.
- ³⁰ *Бабенчиков М.* Народное декоративное искусство Украины. – С. 13.
- ³¹ *Танадайчук С.* Витинанки: витинанкові іграшки. – К., 2000. – С. 12.
- ³² *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 43.
- ³³ Польові дослідження Р. Кобальчинської.
- ³⁴ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 43.
- ³⁵ *Селівачов М.* Витинанки // Історія українського мистецтва: У 5-ти т. – К., 2006. – Т. 4. – С. 683.
- ³⁶ *Станкевич М.* Українські витинанки. – С. 74.
- ³⁷ *Селівачов М.* Друге дихання витинанки [про виставку З. Косицької та Г. Хміль] // Культура і життя. – 1991. – № 7. – 16 лютого.